

Universiteit
Leiden

The Netherlands

'Veranderingen in beleid en ideologie tijdens Cuba's Período especial(1990-1995)'

Castelein, Bob

Citation

Castelein, B. (2012). 'Veranderingen in beleid en ideologie tijdens Cuba's Período especial(1990-1995)'. *Leidschrift : Met Het Kruis Getekend*, 27(December), 129-144. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73239>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73239>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Veranderingen in beleid en ideologie tijdens Cuba's *Período especial* (1990-1995)

Bob Castelein

In augustus 1990 werd door het regime van Fidel Castro in Cuba de *Período especial en tiempo de paz* [Speciale periode in vreedstijd], kortweg *Período especial*, afgekondigd; een periode van maatregelen ten doele om te gaan met de verslechterende economische omstandigheden waarin het land verkeerde. Met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en de CMEA (Council for Mutual Economic Assistance), het economisch samenwerkingsverband van communistische landen, belandde Cuba zowel ideologisch als economisch in een isolement. De daaropvolgende economische stagnatie had ingrijpende gevolgen voor het regime, het land en zijn bevolking.

Er is al een aanzienlijke hoeveelheid onderzoek gedaan naar de *Período especial* vanuit diverse perspectieven. In de uitgebreide en diverse historiografie is er echter een punt dat onvoldoende belicht wordt, namelijk de wederzijdse beïnvloeding van beleid en ideologie tijdens de *Período especial*. Veel auteurs refereren hier terloops aan, maar een gericht onderzoek naar hoe de revolutionaire ideologie het beleid beïnvloedde en hoe de ideologie van de Cubaanse Revolutie veranderde gedurende de periode 1990-1995 is nog niet ondernomen.

Na het uiteenvallen van de USSR bleef het communistisch regime in Cuba als een van de weinige in de wereld overeind. Toen het voor de rest van de wereld duidelijk was dat de tijd waarin het communisme als ideologie een rol van betekenis speelde in de wereldpolitiek voorbij was, klonk Fidel Castro's leuze 'socialisme of de dood' in Cuba des te luider.¹ Met de socialistische ideologie van de Cubaanse Revolutie als leidraad probeerde de Communistische Partij (Partido Comunista de Cuba, PCC) om te gaan met de ingrijpende gevolgen van het uiteenvallen van de USSR en CMEA voor Cuba. Haar beleid was gebaseerd op en werd gerechtvaardigd door een ideologie waarvan het failliet voor de rest van de wereld inmiddels bewezen was. Deze unieke omstandigheden maken de wisselwerking tussen beleid en ideologie in de *Período especial* een interessant onderwerp van onderzoek. Naast het wetenschappelijke belang dat gediend kan worden met dit onderzoek, is er ook een meer concreet maatschappelijk belang. Cynthia

¹ S.E. Eckstein, *Back from the Future: Cuba under Castro* (New York en Londen 2003) 96.

Benzing betoogt bijvoorbeeld dat Cuba de Período especial nog niet te boven is.² Inzicht in hoe het beleid en de ideologie van Castro zich ontwikkelden tijdens de Período especial, kan helpen bij het verklaren van de huidige toestand van de Cubaanse economie.

Het voornaamste obstakel voor kwantitatief economisch onderzoek naar deze periode is het feit dat de Cubaanse regering in 1989 stopte met het publiceren van officiële economische cijfers.³ Dit is te overkomen door een meer kwalitatieve benadering toe te passen. Door bijvoorbeeld het raadplegen van secundaire literatuur en primaire bronnen, zoals de PCC-partijkrant *Granma* en toespraken van Fidel Castro, is het eveneens goed mogelijk om inzicht te krijgen in de ontwikkelingen in het beleid en de ideologie van het regime tijdens de Período especial.

Om deze ontwikkelingen te analyseren, is het belangrijk eerst te kijken naar de problemen waarmee Cuba begin jaren negentig te maken kreeg. Ten tweede zullen de maatregelen, die het regime zich genoodzaakt zag te nemen tegen deze problemen, onderzocht worden. Ten derde zal gekeken worden naar de sociaal-economische gevolgen van de maatregelen en hoe deze zich verhielden tot de ideologie van het regime. Vervolgens kan onderzocht worden hoe de maatregelen gerechtvaardigd werden aan de hand van de ideologie. Uiteindelijk wordt dan duidelijk hoe de ideologie van de Cubaanse Revolutie veranderde onder invloed van voornoemde maatregelen, de manier waarop deze gerechtvaardigd werden en de gevolgen die zij hadden.

Cuba's economische en ideologische isolement

Het einde van de Koude Oorlog had voor Cuba zeer negatieve gevolgen. Cuba was voor ongeveer 85 procent van zijn handel aangewezen op ideologische bondgenoten; de CMEA en de USSR in het bijzonder.⁴ Hoewel er officieel tot in 1991 nog wel sprake was van een 'wederzijds voordelige' handelsovereenkomst, was Cuba in feite zijn bevoorrechte

² C. Benzing, 'Cuba – Is the "Special Period" really over?', *International Advances in Economic Research* 11.1 (2005) 218-234.

³ M. Font, 'Crisis and Reform in Cuba' in: M.A. Centeno en M. Font ed., *Toward a New Cuba? Legacies of a Revolution* (Boulder en Londen 1997) 109-133: 117-118.

⁴ L.A. Perez Jr., *Cuba: Between Reform and Revolution* (New York en Oxford 2011) 292-293.

handelspositie snel aan het verliezen.⁵ Cuba's import verminderde met 60 procent en de import vanuit CMEA-landen zelfs met 90 procent.⁶ In de periode 1989-1990 raakte de Cubaanse economie zeer diep in de problemen.

Sinds het begin van de Cubaanse Revolutie was Cuba sterk afhankelijk van de CMEA en de USSR in de voorziening van zijn primaire behoeften. Ten eerste in de voorziening van brandstof; in 1989 importeerde Cuba nog 13 miljoen ton aan brandstof uit de USSR en andere communistische landen, in 1993 was dit teruggevallen naar 1,8 miljoen ton.⁷ Cuba moest gaan zoeken naar andere bronnen om in zijn behoefte te voorzien. Dit bracht twee problemen met zich mee. Zo werd de prijs van olie binnen de CMEA kunstmatig laag gehouden ten opzichte van de prijs op de wereldmarkt, wat maakte dat de olie die Cuba moest importeren veel duurder was dan voorheen. Tevens werd Cuba door de slechte convertibiliteit van de peso geconfronteerd met een gebrek aan harde valuta, met name dollars, waarmee de olie op de wereldmarkt betaald moest worden.⁸ Het gevolg hiervan was dat Cuba minder olie kon importeren en er brandstoftekorten ontstonden.

In de tweede plaats waren de CMEA en de USSR belangrijk voor de voedselvoorziening van Cuba. Voor de *Período especial* voorzagen de Russen in zo'n 63 procent van Cuba's voedsel, een aandeel dat sterk afnam na 1989.⁹ De Cubaanse landbouwsector was echter ingericht op een monocultuur van suiker en niet op het voorzien in de voedselbehoeften van de Cubaanse bevolking. Toen de banden met de CMEA kwamen te vervallen, maakte de eenzijdige oriëntatie van de landbouwsector dat de voedselvoorziening van het eiland in gevaar kwam. Ernstige voedseltekorten waren hier het gevolg van.

Cuba was ook op het gebied van kapitaalgoederen afhankelijk van de CMEA en in het bijzonder van de USSR.¹⁰ Het merendeel van alle apparatuur, technologie, veevoer en andere inputs die Cuba nodig had in zijn industrie en landbouw was afkomstig uit de USSR. Toen deze toevoer wegviel kreeg Cuba niet alleen geen nieuwe kapitaalgoederen meer aangeleverd, maar ook geen reserveonderdelen en andere complementaire

⁵ Eckstein, *Back from the Future*, 90-91.

⁶ A. Kapcia, *Cuba in Revolution: a History since the Fifties* (Londen 2009) 43.

⁷ C.L. Staten, *The History of Cuba* (Westport en Londen 2003) 126.

⁸ Eckstein, *Back from the Future*, 90.

⁹ R. Gott, *Cuba: A New History* (New Haven en Londen 2004) 287.

¹⁰ *Granma Weekly Review*, 30 December 1990, 2.

goederen. Het resultaat hiervan was dat een groot deel van Cuba's kapitaalgoederenvoorraad na verloop van tijd in onbruik raakte omdat zij niet meer onderhouden kon worden. Het gebrek aan brandstoffen, inputs en reserveonderdelen leidde ertoe dat de productiecapaciteit sterk afnam.¹¹ Ongeveer de helft van de fabrieken was genoodzaakt de productie op te schorten, alle andere produceerden beneden hun productiecapaciteit. Deze bedrijven werden gedwongen hun werknemers naar huis te sturen zodat, in een korte periode, 20 procent van de bevolking in algehele of verdoken werkloosheid terechtkwam.

Binnen de CMEA was Cuba de rol van suikerproducent toebedeeld. Voorheen was dit winstgevend, aangezien zij binnen de CMEA in staat waren hun suiker te verkopen tegen vastgestelde prijzen die veel hoger lagen dan die op de (vrije) wereldmarkt. Op lange termijn was deze eenzijdige oriëntatie geen goede ontwikkeling: Cuba bleef voornamelijk investeren in de suikerindustrie, wat het sterk afhankelijk maakte van de export daarvan.¹² Toen de voormalige afzetmarkten in Oost-Europa en Azië niet langer de hoge CMEA-prijzen maar die van de wereldmarkt gingen betalen, begonnen de inkomsten uit de suikerexport voor Cuba sterk af te nemen. Daar kwam nog bij dat de wereldprijs voor suiker tussen 1990 en 1992 met 38,5 procent afnam, van 277 dollar naar 200 dollar per ton. Als men dit vergelijkt met de prijs die het in 1990 nog kreeg voor een ton suiker, gemiddeld 602 dollar, is duidelijk dat de toekomst er niet rooskleurig uitzag voor de Cubaanse suikerindustrie en dus voor de Cubaanse economie.¹³

Deze problemen hielden aan en werden versterkt door de vijandige houding die de Verenigde Staten bleven innemen ten opzichte van het Castro-regime. Gezamenlijke handelspartners van Cuba en de VS werden door de Amerikaanse regering ontmoedigd om handel te drijven met Cuba. Ook werden tijdens en na het uiteenvallen van het communistische blok de (voormalige) USSR en andere CMEA-landen onder druk gezet om hun steun aan Cuba te staken.¹⁴

Na het snelle afnemen van de steun van zijn voormalige bondgenoten in de CMEA tussen 1989 en 1992 stond Cuba er economisch en ideologisch gezien alleen voor. Na deze turbulente periode van

¹¹ Perez, *Cuba*, 293-294.

¹² Eckstein, *Back from the Future*, 52-53.

¹³ Gott, *Cuba*, 287.

¹⁴ M. Morley en C. McGillion, *Unfinished Business: America and Cuba after the Cold War, 1989-2001* (Cambridge 2002) 20-21.

economische crisis was het duidelijk dat een heroriëntatie van het economische beleid onvermijdelijk was.

Castro's economische beleid tijdens de *Período especial*

In augustus 1990 kondigde Fidel Castro de *Período especial* af.¹⁵ Deze term was een eufemisme voor de crisismaatregelen waarmee het regime de tekorten zo goed mogelijk trachtte op te vangen. Dit beleid werd op de korte termijn gevoerd vanuit een socialistisch paradigma. Op de lange termijn, voornamelijk vanaf 1992, werden ook meer liberale hervormingen doorgevoerd.

De meest concrete effecten van de crisis uitten zich in tekorten aan allerlei (basis)benodigdheden: brandstof, voedsel, industriële en landbouwinputs, harde valuta etc. De eerste reactie van Castro's regering was te volharden in het socialisme en de crisis proberen tegen te gaan met de beschikbare middelen. Dit uitte zich in het rantsoeneren van de nog beschikbare bestaansmiddelen en het tegelijkertijd zoeken naar alternatieven. Brandstof kwam op rantsoen te staan, het openbaar vervoer verminderde zijn diensten en tractoren in de landbouwsector werden vervangen door trekdieren. Persoonlijk vervoer in Havana gebeurde steeds meer per fiets.¹⁶ Ook werd de energie gerantsoeneerd; de Cubanen zaten steeds langere perioden zonder stroom. Naast brandstof werden ook belangrijke levensbehoeften als kleding en voedsel streng gerantsoeneerd.¹⁷

Hiernaast kwam een programma om zelfvoorzienend te worden in voedsel.¹⁸ Een aanzienlijk deel van het land waarop voorheen suiker werd verbouwd werd nu gebruikt voor de binnenlandse voedselvoorziening. Tevens werden andere sectoren zoals de veeteelt uitgebreid om de afnemende import van buitenlandse voedingswaren te compenseren. Doordat een groot deel van het machinepark van de landbouwsector buiten gebruik was door gebrek aan brandstof en reserveonderdelen, moest de toename van de landbouwopbrengsten bewerkstelligd worden door een

¹⁵ *Cuba en el mes* [Cuba maandelijks], Augustus 1990, 27.

¹⁶ Gott, *Cuba*, 288.

¹⁷ Eckstein, *Back from the Future*, 98.

¹⁸ C. Mesa-Lago, 'Cuba's Economic Policies and Strategies for Confronting the Crisis' in: Idem ed., *Cuba after the Cold War* (Pittsburgh 1993) 197-257: 227-228.

grotere input van arbeid.¹⁹ De arbeiders die als gevolg van de crisis werkloos waren geworden, werden gestimuleerd om in de behoefte aan arbeid in de landbouw te voorzien. Diversifiëring vond niet alleen binnen de landbouw plaats, maar ook in de exportsector. Voor de *Período especial* was Cuba sterk afhankelijk van de export van suiker voor de toestroom van harde valuta. Deze eenzijdigheid van het exportbeleid was onder de omstandigheden op de wereldmarkt bijzonder ongunstig. Castro probeerde in de *Período especial* Cuba's exportpositie te verbeteren door nieuwe mogelijkheden voor export te ontwikkelen.²⁰ Deze mogelijkheden zag hij in het bijzonder in de biotechnologie en de farmaceutische industrie, waarin Cuba sterk kon groeien door zijn relatief hoogopgeleide, maar naar verhouding laag betaalde bevolking.

Het meest interessante aspect van het beleid dat het Castro-regime voerde in de *Período especial* waren de liberale maatregelen die vanaf eind 1992 geleidelijk werden ingevoerd. Deze hervormingen stuurden de Cubaanse economie meer in de richting van een markteconomie. Binnen de landbouw vonden twee belangrijke hervormingen plaats. Ten eerste kondigde in september 1993 het politbureau van de PCC aan dat de staatsboerderijen opgebroken zouden worden in *Unidades Básicas de Producción Cooperativas*, ofwel UBPC's. Dit waren kleinere landbouwondernemingen waarvan de eigenaren min of meer zelfstandig hun bedrijf konden voeren.²¹ Hoewel deze zelf mochten beslissen wat ze verbouwden en ook eigenaar waren van wat ze produceerden, waren ze nog wel verplicht om productiequota aan de staat over te dragen tegen vastgestelde prijzen. Een tweede belangrijke hervorming was dat de handel in landbouwproducten weer werd toegestaan. Sinds het verbod hierop in 1986 had de handel zich verplaatst naar de zwarte markt. De legalisering ervan in 1994 maakte dat overal op Cuba openbare markten als paddenstoelen uit de grond schoten.²²

Naast hervormingen in de landbouw werden er ook hervormingen doorgevoerd in het bedrijfsleven. In 1993 werd bijvoorbeeld een wet aangenomen die het mogelijk maakte voor arbeiders om te verzelfstandigen:

¹⁹ Mesa-Lago, 'Cuba's Economic Policies and Strategies', 230-231.

²⁰ Font, 'Crisis and reform', 124-125.

²¹ *Granma*, 15 september 1993, 1.

²² M. Azicri, *Cuba Today and Tomorrow: Reinventing Socialism* (Gainesville 2000) 142-143.

trabajo de cuenta propia [zelfstandige arbeid] te verrichten.²³ Hier werden strenge regels aan verbonden, zo mocht men geen personeel in dienst hebben, moesten ze de staat betalen voor het recht om zelfstandig te opereren en behield de staat het recht om prijzen te reguleren waar zij dat nodig achtte. Ondanks deze beperkingen waren in 1995 ongeveer 200.000 Cubanen (circa 5 procent van de beroepsbevolking) geregistreerd als zelfstandig.²⁴ Een belangrijk aspect hiervan was de opkomst van *paladares*; kleine horecagelegenheden die uitgebaat werden door individuele Cubanen, veelal geholpen door familie. Deze werden in korte tijd zo winstgevend voor de uitbaters dat Castro zich genoodzaakt zag ze weer te verbieden. Korte tijd later werden ze weer toegestaan, ditmaal onder zeer strikte beperkingen.²⁵

Een andere liberale hervorming was het toestaan en zelfs actief aantrekken van directe buitenlandse investeringen naar Cuba.²⁶ Voor het Castro-regime was dit noodzakelijk om harde valuta te verkrijgen.²⁷ Deze investeringen gebeurden veelal in de vorm van joint ventures waarin buitenlandse bedrijven belangen kochten in Cubaanse ondernemingen. Op den duur nam dit in sommige gevallen zodanig toe dat deze buitenlandse investeerders een meerderheidsbelang hadden in een Cubaans bedrijf.²⁸ Een van de belangrijkste sectoren waarin dit voorkwam, vooral kort na het toestaan van investeringen in 1995, was de toerisme-industrie.²⁹ De regering speelde in op het prerevolutionaire imago van Cuba om toeristen te trekken.³⁰ Buitenlandse bedrijven investeerden in Cubaanse hotels en infrastructuur, daarbij niet alleen profiterend van grote aantallen toeristen die graag naar Cuba kwamen, maar ook van de relatief goedkope arbeid die op het eiland voorhanden was.

²³ J.F. Perez-Lopez, 'Cuba's Socialist Economy: the mid-1990s', in: I.L. Horowitz en J. Suchlicki ed., *Cuban Communism* (New Brunswick en Londen 1995) 225-256: 241-243.

²⁴ A.J. Jatar-Hausman, *The Cuban Way: Capitalism, Communism and Confrontation* (West Hartford 1999) 97.

²⁵ Gott, *Cuba*, 292.

²⁶ Eckstein, *Back from the Future*, 102.

²⁷ M.L. Aponte-Garcia, 'Foreign Investment and Trade in Cuban Development: a 50-year Reassessment with Emphasis on the post-1990 Period', *Bulletin of Latin American Research* 28.4 (2009) 480-496: 487.

²⁸ Eckstein, *Back from the Future*, 103.

²⁹ Staten, *The History of Cuba*, 128.

³⁰ Eckstein, *Back from the Future*, 104-105.

In augustus 1993 werd het in het bezit hebben van buitenlandse valuta gelegaliseerd.³¹ Op de zwarte markt verliepen sinds de late jaren tachtig al veel transacties in dollars. Terwijl de officiële wisselkoers van de peso door de regering vastgehouden werd op 0.74 tegen 1 dollar, liep de wisselkoers op de zwarte markt tussen 1989 en juni 1993 op van 5 tegen 1 tot 55 tegen 1.³² De regering probeerde met deze maatregel de zwarte markt in te perken en er zelf ook financieel winst uit te halen. De staat richtte dollarwinkels op, waar Cubanen met dollars goederen konden kopen die men met peso's niet kon kopen. Hoewel het bezit van de dollar gelegaliseerd werd, bleef de staat zijn werknemers in peso's uitbetalen.

Er moet dus vastgesteld worden dat veel van de maatregelen de Cubaanse economie meer veranderden in een markteconomie. Belangrijk is hierbij wat de sociaal-economische effecten waren van deze hervormingen.

Keerzijden van de hervormingen

De hervormingen hadden ingrijpende sociaal-economische consequenties. Terwijl de regering volhield dat het ging om 'socialisme of de dood', kwamen waarden als gelijkheid en de baten van de Revolutie, zoals de Cubaanse verzorgingsstaat, in toenemende mate onder druk te staan.

Hoewel de economie weer aantrok halverwege de jaren negentig, waren sommige consequenties van de maatregelen van de *Período especial* moeilijk succesvol te noemen. Hoewel Castro beweerde een van de belangrijkste baten van de Revolutie, namelijk de Cubaanse verzorgingsstaat, in stand te houden, werd deze tijdens de *Período especial* toch aanzienlijk minder royaal.³³ Ten eerste was de staat simpelweg niet langer in staat om te voorzien in zorg en onderwijs voor alle Cubanen. Scholen en universiteiten kregen te maken met grootschalige bezuinigingen, evenals de zorgsector, die daarbovenop een groot tekort aan medicijnen en apparatuur had. Dus hoewel, zoals Castro zei, geen enkele voorziening gesloten werd, nam de

³¹ Perez-Lopez, 'Cuba's socialist economy', 240-241.

³² A.R.M. Ritter, 'The Cuban Economy in the mid-1990s: Structural/Monetary Pathology and Public Policy' in: Centeno en Font ed., *Toward a New Cuba?*, 151-170: 161.

³³ S. Eckstein, 'The Limits of Socialism in a Capitalist World Economy: Cuba Since the Collapse of the Soviet Bloc' in: Centeno en Font ed., *Toward a New Cuba?*, 135-150: 143.

mate waarin de staat voorzag in zorg en onderwijs dramatisch af. Ten tweede, naast het probleem van afnemende staatsfinanciering, kregen de zorg en het onderwijs ook nog te maken met een tekort aan hoogopgeleide werknemers. Dit was een gevolg van de dollarisering van 1993.

Door deze dollarisering waren twee economieën ontstaan op het eiland, namelijk de peso-economie en de dollareconomie. In de dollarwinkels waren goederen te krijgen die men met peso's niet kon kopen. De goederen die met peso's gekocht konden worden waren op rantsoen en lang niet altijd beschikbaar. Dit leidde ertoe dat het hebben van toegang tot dollars voor Cubanen zeer belangrijk was. Het verschil in levensstandaard nam toe tussen hen die toegang hadden tot dollars en zij die dat niet hadden. De regering Castro, die voorheen gelijkheid propageerde, werd nu geconfronteerd met een toenemende sociaal-economische ongelijkheid. Een ander negatief gevolg van deze dollarjagende tendens was een interne braindrain. Het was een tendens dat hoogopgeleid personeel uit het onderwijs en de zorg, die door de staat nog steeds betaald werden in de relatief waardeloze peso, steeds meer ging werken op plaatsen waar ze in dollars betaald konden krijgen, zoals de informele economie en de toerismesector.³⁴

Het aantrekken van buitenlandse investeerders en de manier waarop dit gebeurde hadden ook negatieve effecten. Castro wilde zo graag deze investeerders aantrekken dat hij ze praktisch buiten de wet plaatste. In de eerste paar jaar van hun vestiging op Cuba hoefden ze geen belasting te betalen en er was weinig controle op het naleven van de Cubaanse wet door deze ondernemingen. Dit creëerde ongelijkheid tussen Cubaanse ondernemers en buitenlandse bedrijven: veel beperkingen die waren opgelegd aan Cubanen werden niet opgelegd aan buitenlanders.

De maatregelen die het regime nam, herstelden niet alleen de economie, maar gingen ook in tegen de ideologie van de Cubaanse Revolutie. Nu wordt het interessant om te bekijken hoe Castro zijn maatregelen verantwoordde ten opzichte van de ideologie van de Revolutie.

³⁴ J.I. Dominguez, 'Cuba's Economic Transition: Successes, Deficiencies, and Challenges' in: S.J. Burki en D.P. Erikson ed., *Transforming Socialist Economies: Lessons for Cuba and Beyond* (Basingstoke 2005) 10-34: 23.

De ideologische rechtvaardiging van het beleid

Ondanks het feit dat de ongelijkheid toenam en belangrijke baten van de Revolutie onder druk kwamen te staan bleef Castro in zijn retoriek een socialistische koers volhouden. Dit was niet eenvoudig, gezien de liberale aard van de hervormingen. De rechtvaardiging van deze maatregelen vergde dan ook een zekere elasticiteit van interpretatie en in sommige gevallen zelfs een herdefiniëring van de ideologie van de Revolutie.

De tekorten aan voedsel en andere levensbehoeften tijdens de Período especial werden niet gebagatelliseerd. In plaats daarvan legde Castro de nadruk op hun noodzaak voor het redden van de Revolutie. Het regime stelde voorop dat iedereen een gelijke last zou moeten dragen: 'equality of sacrifice'.³⁵ Tevens gingen beproevingen als wezenlijk onderdeel van de Cubaanse identiteit een grotere rol spelen bij het discours dat Castro aannam.³⁶ In speeches verwees hij steeds meer naar moeilijke omstandigheden uit het verleden en heroïsche personages uit de geschiedenis van Cuba, zoals José Martí (1853-1895); leider van de Cubaanse onafhankelijkheidsbeweging. Er werd een beroep gedaan op de vaderlandsliefde van de Cubanen door leuzen als '*todo por la patria*' [alles voor het vaderland].³⁷ Door de moeilijke omstandigheden van de Período especial in een breder historisch en nationalistisch perspectief te plaatsen hoopte Castro te bereiken dat de Cubanen hun doorzettingsvermogen in een ander, positiever licht gingen zien.³⁸

De belangrijkste doelstelling van het Castro-regime tijdens de Período especial was het in stand houden van de baten van de Revolutie.³⁹ Castro benadrukte dat de toegankelijkheid van onderwijs en zorg, die onder zijn regime waren uitgegroeid tot de beste in Latijns-Amerika, koste wat kost behouden zou blijven.⁴⁰ De kwaliteit hiervan nam echter aanzienlijk af. Ten eerste kreeg het onderwijs te maken met bezuinigingen in het budget. Universiteiten waren hierdoor gedwongen om minder studenten aan te

³⁵ Eckstein, *Back from the Future*, 96.

³⁶ Ibidem, 110-111.

³⁷ Perez, *Cuba*, 316-317.

³⁸ K. Powell, 'Neoliberalism, the Special Period and Solidarity in Cuba', *Critique of Anthropology* 28.2 (2008) 177-197: 180-181.

³⁹ M. Perez-Stable, *The Cuban Revolution: Origins, Course and Legacy* (New York en Oxford 2002) 158.

⁴⁰ Eckstein, 'The Limits of Socialism in a Capitalist World Economy', 138.

nemen. De bezuinigingen in het onderwijs werden gelegitimeerd door de stelling dat er al te veel hoogopgeleid personeel in Cuba was en dat arbeiders, vooral in de landbouwsector, harder nodig waren. Studenten werden aangemoedigd om de landbouw in te gaan in plaats van een carrière als professional na te streven.⁴¹ Ten tweede daalde de kwaliteit van de zorg. Hoewel het zo bleef dat Cubanen hier vrije toegang tot hadden, werd het tekort aan medicijnen, apparatuur en gekwalificeerd personeel zo nijpend dat adequate zorg in feite niet meer te realiseren viel. Castro spoorde, ondanks de ambities van zijn regering om een belangrijke producent te worden van farmaceutische producten, mensen aan om meer natuurlijke geneesmiddelen te gebruiken die zelfs beter zouden zijn dan geneesmiddelen uit de farmaceutische industrie.⁴² Dit ging zo ver dat artsen werden aangespoord om naast hun reguliere opleiding zich te diversifiëren tot 'medicijnmannen'.

Dat men door gebrek aan brandstof moest terugvallen op middelen als trekdieren en fietsen werd door Castro als een goede ontwikkeling gepresenteerd. Fietsen werden bestempeld als het vervoermiddel van de toekomst. De regering wees Cubanen op de voordelen van de fiets ten opzichte van auto's en bussen, namelijk dat fietsen gezonde lichaamsbeweging is en geen vervuiling met zich meebrengt.⁴³

Het toestaan van directe buitenlandse investeringen werd op twee manieren gerechtvaardigd. Ten eerste was het een noodzakelijke maatregel om harde valuta te verkrijgen. Ten tweede presenteerde Castro het als een maatregel waarmee de socialistische geest van het regime niet gecompromitteerd werd.⁴⁴ De buitenlandse investeringen waren voornamelijk een manier voor Cuba om aan valuta, kennis en afzetmarkten te komen. Het feit dat dit de socialistische ideologie compromitteerde werd gebagatelliseerd met de leuze '*capital: sí, capitalismo: no*' [kapitaal: ja, kapitalisme: nee].

Voor de UBPC's in de landbouw was de belangrijkste rechtvaardiging het streven naar meer efficiëntie.⁴⁵ Het regime wilde de productie maximaliseren door de arbeiders een materiële stimulans te verschaffen. Hiermee werd te kennen gegeven dat blijkbaar meer nodig was dan alleen

⁴¹ *Granma Internacional*, 26 mei 1991, 8.

⁴² Eckstein, *Back from the Future*, 113.

⁴³ *Granma Weekly Review*, 10 februari 1991, 1.

⁴⁴ Dominguez, 'Cuba's Economic Transition', 10.

⁴⁵ Perez-Lopez, 'Cuba's Socialist Economy', 239.

morele stimulansen, die voorheen geacht werden arbeiders het productiefst te maken. Ook hierin was dus een ideologische heroriëntatie zichtbaar.

Het legaliseren van het bezit van dollars was een stevige klap in het gezicht van de Revolutie.⁴⁶ Opvallend is dat Castro geen pogingen deed om deze maatregel binnen een socialistisch raamwerk te plaatsen; blijkbaar was er een grens aan hoe ver deze ideologie retorisch opgerekt kon worden. Het belang van het legaliseren van dollars was voornamelijk pragmatisch. De regering kon zo via dollarwinkels meeprofiteren van de al bestaande, voorheen zwarte, dollareconomie. Een zekere reserve ten opzichte van de dollarisering van de economie was echter wel aanwezig; de peso werd nog steeds aangehouden als officiële munteenheid, waarin werknemers van de staat werden uitbetaald en gerantsoeneerde goederen betaald dienden te worden.

Het regime deed nauwelijks een poging tot een ideologische rechtvaardiging van het toestaan van zelfstandige arbeid. Vanuit pragmatische overwegingen echter, was het makkelijk te verantwoorden.⁴⁷ Ten eerste kon de staat belasting heffen op de arbeid die uitgeoefend werd. In de informele economie werden de diensten al lang aangeboden; een legalisering ervan maakte het alleen maar voordelig voor de staatskas. Ten tweede was het een oplossing voor het werkloosheidsprobleem. Mensen die in dienst van de overheid of de industrie geen werk meer hadden, konden op deze manier een inkomen vergaren. Ook hier is een zekere ambiguïteit te zien in de houding van Castro ten opzichte van de maatregelen. Een goed voorbeeld hiervan waren de voornoemde *paladares*, die verboden werden vanwege de winsten die ze de eigenaren opleverden, maar later weer werden toegestaan, ditmaal onder strenge voorwaarden.

De liberale hervormingen waren vanuit een socialistisch paradigma lastig te rechtvaardigen. De verantwoording hiervoor lag enerzijds in noodzaak en pragmatisme, anderzijds werden de maatregelen gepresenteerd als zijnde passend binnen de ideologie, die steeds breder werd gedefinieerd. Het interessantste aspect van deze ideologische heroriëntatie was dat de ideologie van de Revolutie aanzienlijk veranderde door de Período especial.

⁴⁶ Gott, *Cuba*, 291.

⁴⁷ Ibidem, 292.

Veranderingen in de ideologie van de Revolutie

Het is duidelijk dat de maatregelen in de *Período especial* de loyaliteit van het regime aan het revolutionair-socialistische gedachtegoed onder druk zetten. Gedurende de *Período especial* waren de ideologie en de manier waarop deze geïnterpreteerd en toegepast werd dan ook aan verandering onderhevig.

De politicoloog Max Azicri stelt dat door de val van het communisme in Europa het marxisme in het algemeen in een crisis terecht kwam.⁴⁸ Dit zou wereldwijd, ook in Cuba, hebben geleid tot meer twijfels tegenover het marxisme. De veranderingen die tijdens de *Período especial* plaatsvonden in de achterliggende ideologie van het Castro-regime waren, aldus Azicri, terug te voeren op een algehele geloofscrisis van het marxisme. Dit is op zich een plausibele verklaring, maar het moet ook erkend worden dat al in 1986 een ideologische divergentie plaatsvond tussen Cuba en de USSR.⁴⁹ Waar Gorbatsjov een nieuwe weg insloeg met *perestrojka* en *glasnost*, begon Castro juist een campagne van *rectificación*, waarin Cuba terugging naar een strenger communisme.

Desalniettemin nam het socialistische karakter van de ideologie van de Cubaanse Revolutie af. Hiermee werd duidelijk dat Fidel Castro's regime tijdens de Cubaanse Revolutie fundamenteel verschilde met de communistische regimes in Europa; deze Revolutie was niet opgelegd, maar had haar oorsprong in de Cubaanse samenleving zelf.⁵⁰ Van de twee componenten van de Revolutie, namelijk marxisme/communisme en nationalisme, was de laatste beduidend sterker.⁵¹ De socialistische ideologie was niet van levensbelang voor de Revolutie; deze kon blijven bestaan, ook al veranderde de ideologische achtergrond. Dit kwam het meest expliciet tot uiting in de grondwetswijziging van 13 juli 1992, die het in Sovjetstijl opgestelde document uit 1976 ingrijpend veranderde.⁵² Het opvallendste was dat de ideologische achtergrond van de grondwet (en dus van de Revolutie) minder verwantschap vertoonde met het Sovjet-communisme en een meer eigen Cubaans karakter kreeg.

⁴⁸ Azicri, *Cuba Today and Tomorrow*, 281.

⁴⁹ Morley en McGillion, *Unfinished Business*, 18-19.

⁵⁰ J.E. Sweig, *Cuba: What Everyone Needs to Know* (Oxford en New York 2009) 130.

⁵¹ H.J. Wiarda, 'Crises of the Castro regime' in: Horowitz en Suchlicki ed., *Cuban Communism*, 763-780: 764-765.

⁵² *Granma*, 13 juli 1992, 1-5.

De nieuwe grondwet verschaftte ten eerste ruimte voor economische liberalisering.⁵³ De staat was niet langer eigenaar van alle productiemiddelen en de strenge beperkingen die de grondwet van 1976 nog stelde aan buitenlandse investeerders werden in 1992 sterk verminderd. De nieuwe wet voorzag ook in het garanderen van eigendomsrechten; het gebrek hieraan was voorheen een aanleiding tot terughoudendheid geweest voor buitenlanders om in Cuba te investeren. De belangrijkste liberaliseringsmaatregelen van 1993 werden genomen binnen het kader van de grondwetswijziging van 1992.

Ten tweede werd Cuba met de grondwetswijziging van 1992 democratischer. Het systeem werd enigszins gedecentraliseerd en de wil van het volk werd directer van invloed op wat er op bestuurlijk niveau gebeurde. Meerdere kandidaten deden vanaf 1992 mee aan verkiezingen, in plaats van een kandidaat die van tevoren door de PCC geselecteerd was. Technisch gezien konden zelfs dissidenten en onafhankelijken zich verkiesbaar stellen, hoewel dit in de praktijk nauwelijks voorkwam. Bestuurlijke posten werden nog steeds ingevuld met kandidaten vanuit de PCC. Een andere belangrijke afwijking van het marxisme in de nieuwe grondwet was het vastleggen van vrijheid van godsdienst.

Het meest interessante aspect van de grondwetswijziging van 1992 is de mate waarin de grondwet binnen een ideologisch kader is verankerd. Waar de wet van 1976 sterk gefundeerd was in het marxisme-leninisme, zijn de verwijzingen daarnaar in de wet van 1992 nagenoeg verdwenen.⁵⁴ In plaats daarvan kwam de nadruk te liggen op het nationalistisch georiënteerde gedachtegoed van José Martí en de rol van de communistische partij PCC als een partij van nationale eenheid. Azicri betoogt dat de PCC zich wel moest bedienen van een meer nationalistisch discours om de Revolutie te kunnen blijven legitimeren.⁵⁵ Desalniettemin bleef de grondwet van 1992 wel een verbintenis met het proletarische internationalisme benadrukken. Hiermee profileerde het regime zich als een autonome, autochtone uitingsvorm van het socialisme, zonder verwantschap met de vorm van socialisme die in Europa inmiddels te gronde was gericht.

Naast de grondwetswijziging is er nog een interessant punt betreffende de verschuiving in de ideologie van het regime. De antropologe

⁵³ Azicri, *Cuba Today and Tomorrow*, 115.

⁵⁴ Sweig, *Cuba*, 128.

⁵⁵ Azicri, *Cuba Today and Tomorrow*, 114.

Kathy Powell betoogt dat het begrip solidariteit in de retoriek van Castro een andere betekenis kreeg tijdens de *Período especial*.⁵⁶ Voor het begin van de *Período especial* was Castro's definitie van solidariteit sterk egalitair; een solidaire maatschappij was een maatschappij waarin verschillen in inkomen, kansen en toegang tot voorzieningen geëlimineerd waren. In de vroege jaren negentig kreeg het begrip een definitie die meer in de richting van eerlijkheid lag, namelijk het bestaan van verschillen in inkomen, maar daarbij de staat die excessen voorkomt en toegang tot voorzieningen als zorg en onderwijs waarborgt. Powell ziet dit als de erkenning van het feit dat de Cubaanse economie, ondanks de reserves die het regime had, meer karakteristieken van een markteconomie ging vertonen. Tevens erkende het regime hiermee dat de sociaal-economische ongelijkheid in de Cubaanse samenleving was toegenomen en dat van egalitarisme, dat ze voorheen propageerde, in feite geen sprake meer was. Met de sociaal-economische veranderingen in de *Período especial* veranderde dus ook de definitie van datgene wat het regime beweerde te blijven nastreven, namelijk solidariteit.

Conclusie

Halverwege de jaren negentig was het duidelijk dat Cuba langzamerhand herstelde van de crisis. Het bruto nationaal product nam toe, evenals de exportcijfers.⁵⁷ Basisbenodigdheden zoals voedsel en brandstof waren weer ruimer verkrijgbaar voor Cubanen. De binnenlandse voedselproductie groeide, wat leidde tot een verbetering van de levensstandaard van de Cubaanse bevolking. Toenemende olie-import en een groei in de binnenlandse olieproductie leidden ertoe dat het autogebruik weer toenam, evenals het gebruik van machines in de industrie en landbouw. Deze positieve ontwikkelingen moeten in grote mate worden toegeschreven aan het beleid van Castro.

De maatregelen die de Cubaanse regering zich genooddaakt zag te nemen tijdens de *Período especial* hadden diepgaande gevolgen voor de Cubaanse bevolking, maar ook voor het regime, dat zijn ideologische legitimiteit opnieuw moest definiëren. Het regime van Castro stond zeer dubbelzinnig tegenover deze maatregelen en het legitimeren ervan ten opzichte van de ideologie van de Revolutie was een lastige zaak. Het

⁵⁶ Powell, 'Neoliberalism', 184-185.

⁵⁷ Perez, *Cuba*, 320.

benaderde deze kwestie daarom vanuit meerdere perspectieven. Ten eerste werden sommige maatregelen gelegitimeerd door hun directe economische noodzaak. Ten tweede werd van andere hervormingen simpelweg beweerd dat ze binnen de ideologie pasten. Dit vereiste een herdefiniëring van de Revolutie en het Cubaanse socialisme die, na verloop van tijd, ook een andere betekenis kregen in de retoriek van Castro.

Want de ideologie waartegenover de maatregelen tijdens de *Período especial* verantwoord moesten worden, veranderde zelf ook. Dit had onder meer te maken met het verdwijnen van het Europese communisme, waardoor Cuba zijn eigen definitie van het socialisme kon hanteren. Deze vorm verschilde van het Europese communisme omdat de Revolutie op Cuba naast een ideologisch aspect ook een sterker nationalistisch aspect had, beïnvloed door de ideeën van José Martí. Tijdens de *Período especial* ging Castro in toenemende mate de nadruk leggen op deze specifieke Cubaanse revolutionaire vorm van het socialisme. Deze nieuwe definitie van de revolutionaire ideologie werd formeel vastgelegd in de grondwetswijziging van 1992. Hierin waren verschillende liberale elementen te herkennen, maar ook een socialistische component. Deze was echter wel gedefinieerd als het specifieke socialisme van de Cubaanse Revolutie; verwijzingen naar het Europese model waren losgelaten. Zo maakte het dogmatische communisme van de Koude Oorlog plaats voor een flexibel socialisme als ondergeschikt deel van de Cubaanse Revolutie. Het ging erom dat de Revolutie gered werd, de ideologie was daaraan, in zeer grote mate, ondergeschikt en werd ook opnieuw gedefinieerd om de Revolutie te redden. Hierdoor bleef de Cubaanse Revolutie als concept bestaan, zij het in sterk veranderde vorm.